

Teoria i metodologia socjologii

Uwzględnianie wymiaru historycznego życia społecznego znacząco wpływa na przyjęte przez Tilly'ego strategie formułowania modeli wyjaśniających, a także na charakter tych wyjaśnień. Wykazanie odrębności podejścia socjohistorycznego do budowania modeli mechanizmów makrostrukturalnych jest celem niniejszych rozważań. Moim zamiarem będzie ponadto analiza zastosowanych w tym celu metod i sposobów konstruowania badań.

PROBLEMATYKA BADAWCZA

Zagadnienia poddawane uogólniającym refleksjom stanowią rozwinięcie pytań nurtujących Tilly'ego od początku działalności badawczej, znanych z jego prac historycznych. Z biegiem czasu Charles Tilly, nie poprzestając na ostrożnych generalizacjach kończących jego analizy empiryczne, zaczął tworzyć ogólne modele mechanizmów przekształceń społecznych.

Pierwsza praca, którą należy zaliczyć do tego nurtu, stanowi przykład raczej nietypowy. *From Mobilization to Revolution* z 1978 roku jest bowiem próbą znalezienia wyjaśnień ogólnych, w niewielkim stopniu uwzględniających wymiar historyczny². Intencją autora było opisanie warunków wpływających na mobilizowanie się ludzi i podejmowanie przez nich działań zbiorowych aż do wybuchu rewolucji. Tilly starał się to zrobić w kategoriach możliwie ogólnych i porządkujących.

Punktem wyjściowym rozważań stało się podejmowanie przez zwykłych ludzi wspólnych działań w obronie ich interesów. To zagadnienie, od początku obecne w twórczości Tilly'ego, zostało w przedstawianej pracy ukazane w kontekście szerokich procesów zmiany społecznej w dobie nowożytnej. Celem autora było uwzględnienie rzeczywistej złożoności tych procesów oraz zarysowanie historycznego spłotu takich czynników, jak: rozwój kapitalizmu, formowanie się nowoczesnych organizmów państwowych, industrializacja i urbanizacja. Jednak w porównaniu z innymi pracami pytania badawcze mają tutaj bardziej ahistoryczny, uniwersalny charakter.

Szczególną uwagę zwraca Tilly na dotychczasowy stan refleksji teoretycznej w kwestii działań zbiorowych, ruchów społecznych i rewolucji. Streszcza i komentuje ujęcie durkheimowskie, marksowskie oraz teorie wyboru racjonalnego, wywodzące się z myśli Johna Stuarta Milla. Wykorzystując różne elementy z ujęć tradycyjnych, Tilly formułuje własny model warunków wybuchu i rezultatów rewolucji. Ta teoria zdobyła sobie pozycję wśród modeli rewolucji i stanowi ważny wkład w rozwinięcie tzw. koncepcji mobilizacji zasobów.

Drugi problem poza kwestią rebelii i rewolucji, stale obecny w pracach Charlesa Tilly'ego, dotyczy genezy współczesnego kształtu politycznego świata. Zwięź-

---

² C.Tilly, *From Mobilization to Revolution*, Reading 1978.

zeniem prac nad tym tematem jest książka z 1990 roku pt. *Coercion, Capital, and European States*³. Obejmuje ona zasięgiem chronologicznym tysiąc lat dziejów Europy. Jej zadaniem była odpowiedź na pytanie o przyczyny zróżnicowania typów organizacji państwowych w historii Europy oraz wyjaśnienie dominacji formy państwa narodowego we współczesnym świecie. Analiza ma charakter modelujący. Autor starał się sformułować ogólne wyjaśnienie zjawiska osadzonego w uwarunkowaniach historycznych. Jego zamiarem było zrealizowanie głównego postulatu, jaki postawił przed socjologią historyczną: budowania historycznie ugruntowanych teorii zmiany społecznej. Uwzględnienie niepowtarzalności i przypadkowości rzeczywistych przebiegów zjawisk społecznych skłania go do analizy historycznej.

W swojej kolejnej książce pt. *European Revolutions: 1492–1992* Tilly próbuje osadzić badanie fenomenu rewolucji w kontekście długofalowych transformacji politycznych Europy⁴. Rezygnuje przy tym z poszukiwania uniwersalnych cech i warunków wybuchu rewolucji. Pytania, a z nimi i sposób konstruowania odpowiedzi, dotyczą dziejów Europy. Ich celem jest jednak wyjaśnienie zjawisk kształtujących cały współczesny świat. Podejmują one następujące trzy kwestie: charakter zmian form i warunków rewolucji w ostatnich pięciu stuleciach, ich związki z przekształceniami form działań zbiorowych oraz z transformacją struktury społecznej i organizacji państwowej w Europie. Pomimo że pytania są podobne do zagadnień z *From Mobilization to Revolution*, to autor wykazuje dużo większe przywiązanie do rzeczywistych sytuacji historycznych.

W ostatnich czasach pytania Charlesa Tilly'ego dotyczące genezy współczesnego państwa rozszerzyły się o zagadnienia kształtowania tożsamości, przynależności państwowej i kategorii obywatelstwa. Te tematy zwróciły spojrzenie badacza na sferę świadomości i na konstruowany charakter rzeczywistości społecznej⁵.

Konstruowanie szerokich modeli wyjaśniających przekształcenia społeczne XIX i XX wieku stało się ważnym punktem zainteresowań Tilly'ego w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych. Jest on obecny nie tylko w wymienionych książkach, lecz także na łamach wielu jego artykułów⁶. Zawsze główną racją tych schematów

³ Tenże, *Coercion, Capital and European States. A. D. 99–1990*, Cambridge 1990.

⁴ Tenże, *European Revolutions. 1492–1990*, Oxford 1993.

⁵ Tenże, *Social Movements as Historically Specific Clusters of Political Performances*, „Berkeley, Journal of Sociology”, vol. 38 (1993–1994), s. 1–30; tenże, *Citizenship, Identity and Social History*, „International Review of Social History”, vol. 40 (1995), s. 1–17 oraz także *The Emergence of Citizenship in France and Elsewhere*, s. 223–236, zob. też: C. Tilly, *Popular Contestation in Great Britain. 1758–1834*, Cambridge 1995.

⁶ Np. C. Tilly, *Social Movements and National Politics* [w:] C. Bright, S. Harding [red.], *Statemaking and Social Movements: Essays in History and Theory*, Ann Arbor 1984; tenże, *War Making and State Making as Organized Crime* [w:] T. Skocpol [red.], *Bringing the State Back In*, New York 1985; tenże, *The Geography of European Statemaking and Capitalism since 1500* [w:] E. Genovese, L. Hochberg [red.], *Geographic Perspectives in History*, Oxford 1989; tenże, *Changing Forms of*

jest przydatność do rozwiązywania konkretnych problemów socjohistorycznych na podstawie analizy źródłowej. Tilly wyróżnia się spośród socjologów historycznych przywiązaniem do konkretnego historycznego. Problematyka badawcza w modelach budowanych przez Tilly'ego jest rozległa. Uderzają one szerokością spojrzenia i makrostrukturalną perspektywą. Jednak modele te nie rozwinęły się w jeden całościowy schemat zmiany społecznej. Przywiązanie do historycznego konkretnego, faktów o cechach swoistych i pojedynczych równoważy skłonność do budowania ogólnych modeli mechanizmów dziejowych.

ŹRÓDŁA, METODY I KONSTRUKCJA BADAŃ

Charakter zadań, jakie postawił przed sobą Charles Tilly w omawianych analizach, wymagał zastosowania odpowiednich metod. Konstrukcja tych prac wyraża główną ideę jego socjologii historycznej. Stanowi połączenie wierności konkretnemu historycznemu i postulatowi budowania ogólnych, socjologicznych modeli wyjaśniających. Proporcje pomiędzy składnikami opisowymi i analitycznymi są określone przez temat i cel badania. Często te elementy wzajemnie się przenikają. Przykłady historyczne służą do ilustracji problemu i zwykle rozpoczynają rozważania Tilly'ego. Ponadto autor często wykorzystuje wyniki badań socjohistorycznych własnych lub innych badaczy jako podstawę budowania hipotez. Wreszcie służą one także jako argumenty weryfikujące ich prawdziwość. Jednak głównym celem badacza jest przede wszystkim oderwanie się od poziomu zwykłego rejestrowania i opisu wydarzeń historycznych. Tilly wprowadza pytania i kategorie socjologiczne, a następnie w oparciu o nie konstruuje modele wyjaśniające. Skala refleksji obejmuje często całe nowożytne dzieje Europy. Z takiej perspektywy liczy się dostrzeżenie wspólnych kierunków przemian, jednakowych procesów i stałych zależności. Interesujące autora problemy mają zwykle charakter ogólnych zagadnień z zakresu socjologii polityki i teorii zmiany społecznej. Należą one do kwestii często obecnych w rozważaniach nad mechanizmami i charakterem przemian współczesnych społeczeństw. Przez to praca Tilly'ego lokuje się w głównym nurcie współczesnej refleksji socjologicznej.

W książce *From Mobilization to Revolution* wyjaśnienie mechanizmu rewolucji zostało skonstruowane w charakterystyczny dla Tilly'ego sposób. Autor rozpoczyna od zestawienia różnych ujęć teoretycznych działań kolektywnych, mobilizacji i rewolucji. W ten sposób wskazuje najważniejsze kwestie sporne, na których bazie buduje własne rozwiązania. Te propozycje mają wyraźnie określone granice ważności. Czas należy do jednej z głównych zmiennych. Najwięcej przykładów uzasadniających stawiane hipotezy pochodzi z nowożytnej historii Za-

---

Revolution [w:] E. Rice [red.], *Revolution and Counter-Revolution*, Oxford 1991; tenże, *Prisoners of the State*, „International Social Science Journal”, nr 133 (Aug. 1992), s. 329–335.

chodu. Podobnie model mobilizacji, formowania się ruchu społecznego i wreszcie wybuchu protestu dotyczy przede wszystkim społeczeństw europejskich w ostatnich dwustu latach. Następnie te hipotezy zostają przetestowane na materiale historycznym.

Dużą wagę Tilly przykłada do precyzyjnych definicji pojęć. Często mają one charakter definicji operacyjnych, stosowanych w analizach empirycznych. Na początku szkicuje schemat relacji między tymi kategoriami, by w kolejnych rozdziałach rozbudowywać go i przede wszystkim osadzić w rzeczywistości historycznej. Zanim to jednak uczyni, wskazuje warunki graniczne, poza którymi jego rozumowanie staje się nieuprawnione⁷. Modele wyjaśniające zawiera w prostych, przejrzystych schematach, często mających postać wykresów, grafów, diagramów. Przywiązuje duże znaczenie do wymogów procedury naukowej i precyzyjnego, jasnego formułowania hipotez.

Przy omawianiu kolejnych zagadnień Charles Tilly obficie korzysta zarówno ze swojej rozległej erudycji historycznej, jak i z wyników licznych analiz socjohistorycznych, nierzadko własnego autorstwa. Przytacza zagregowane dane liczbowe, obejmujące najczęściej duże obszary czasowe, jak np. wzrost ludności wybranych dużych miast Francji w latach 1801–1921, dynamikę strajków we Francji w latach 1825–1981, zmiany liczebności i wydatków na policję francuską w latach 1825–1895 czy skrupulatne tabele przypadków zgromadzeń kontestacyjnych (*contentious gatherings*) w Anglii w latach 1758–1834 z podziałem na różne ich rodzaje⁸.

Modele Tilly'ego często powstawały w oparciu o ustalenia wcześniejszych analiz empirycznych. Zawsze zwraca w nich dużą uwagę na problemy pomiaru i standaryzacji zebranych danych.

W swoich pracach Charles Tilly stosuje metodę podobną do używanej przez jego mistrza – Barringtona Moore'a w pracy *The Origins of Dictatorship and Democracy*. Swoje tezy konfrontuje z różnymi przykładami z dziejów Europy. Nie są to jednak fragmenty wyrwane z kontekstów, lecz porównanie dróg rozwojowych głównych regionów Europy w przedziale ostatnich pięciu stuleci. Właśnie te szerokie porównania, jak np. dziejów rewolucji i rebelii w regionie bałkańskim, iberyjskim, Niderlandach, Anglii, Francji i Rosji, przypominają styl analizy Moore'a⁹. Mają służyć ukazaniu różnicowań regionalnych. W ten sposób ogólny model zostaje rozbudowany o jego różnorodne, lokalne realizacje. Te różne warianty umożliwiają przedstawienie badanych zagadnień w ujęciu dynamicznym,

⁷ Zob. C. Tilly, *Coercion, Capital and European States*, s. 35.

⁸ Tenże, *The Contentious French*, s. 284, 359, 290; tenże, *Popular Contention in Great Britain*, s. 342–343 (tab. 8.1).

⁹ Por. tenże, *European Revolutions*, rozdz. 3–6.

w różnych konfiguracjach zmiennych. Ponadto ukazują czynniki odpowiedzialne za to zróżnicowanie.

Metody stosowane przez Tilly'ego w jego pracach o mechanizmach zmiany społecznej stanowią rozwinięcie procedur modelowania i wyjaśniania, obecnych we wcześniejszych analizach empirycznych. Coraz większą rolę odgrywają szerokie, międzynarodowe porównania. Historyczne kompetencje autora nadal są istotne, lecz tutaj służą tylko rozbudowaniu i uzasadnieniu modelu. Takie prace jak *From Mobilization to Revolution*, *Coercion, Capital and European States* czy *European Revolutions* powstały na podstawie wyników wcześniejszych szczegółowych analiz socjohistorycznych. Stanowią rozwinięcie problemów podejmowanych w tamtych pracach. Cechuje je odważne formułowanie uogólnień, obejmujących nowożytną dzieje Europy. Te ustalenia mają znaleźć zastosowanie w refleksji nad procesami zmian społecznych i politycznych we współczesnym świecie, także w regionach pozaeuropejskich.

MODELE WYJAŚNIAJĄCE

Wyjaśnienia, jakie Charles Tilly formułuje w swoich pracach, można sprowadzić do dwóch rodzajów: hipotez tłumaczących, dlaczego pewne zjawiska czy procesy przybrały taką, a nie inną postać i jakie były ich historyczne konsekwencje. Taka była analiza zmian form zachowań kolektywnych w historii Europy na przykładzie Francji. Drugi typ stanowią modele wyjaśniające te zjawiska z odwołaniem do ogólnych procesów społecznych. Powstają one na podstawie rezultatów i ustaleń w analizach pierwszego rodzaju. Stanowią próby zbudowania teoretycznego ujęcia głównych przekształceń społecznych w epoce nowożytnej. Twórczość Tilly'ego w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych koncentruje się w większości wokół konstruowania ogólnych modeli opisujących przekształcenia modernizacyjne w historii Europy wieku XVIII i XIX.

W pracy *Od mobilizacji do rewolucji* Tilly buduje model masowej mobilizacji ludzi, której konsekwencją jest wybuch rewolucji społecznej. Wykorzystuje do tego swoje wcześniejsze ustalenia dotyczące działań kolektywnych i przemocy zbiorowej¹⁰. Rewolucja nie jest tutaj traktowana jako zjawisko patologiczne czy odbiegające od normy. Jest nową formą rywalizacji politycznej i podlega badaniu jako jedno z możliwych rozwiązań walki o władzę. W konsekwencji takiego ujęcia można analizować rewolucje w ten sam sposób jak działania kolektywne. Ta koncepcja określana bywa jako teoria konfliktu politycznego¹¹. Najczęściej jednak model zaproponowany przez Tilly'ego nazywany jest teorią mobilizacji zasobów¹².

¹⁰ Tenże, *From Mobilization to Revolution*, s. 56.

¹¹ B Misztal, *Koncepcje rewolucji w socjologii amerykańskiej*, „Studia Socjologiczne”, t. 2, 1986, nr 2, s. 59.

¹² Por. G. Ritzer (red.), *Frontiers of Social Theory: The New Syntheses*, New York 1990, s. 79;

Wstępne rozróżnienie analityczne w książce *From Mobilization to Revolution* podkreśla odmienną sytuację rewolucyjną od rezultatu rewolucyjnego. Zależność obu elementów jest znaczna – rezultaty są określone przez charakter sytuacji, który jest uwarunkowany na przykład przez skład i interesy koalicji grup kontestujących stary porządek. Trzy warunki konieczne do zaistnienia sytuacji rewolucyjnej to:

- pojawienie się konkurencyjnych i wykluczających się roszczeń wobec legalnej władzy ze strony nowego organizmu politycznego;
- poparcie tych roszczeń przez znaczący odłam populacji;
- niezdolność rządu do skutecznego przeciwstawienia się konkurentom.

W ten sposób pojawia się wielowładza¹³. Głównymi czynnikami mobilizacji grupy kontestującej są: jej organizacja, interesy, okazje do wspólnego działania oraz stopień represji ze strony władzy. Najważniejszym elementem wydaje się zwrócenie uwagi na rolę zorganizowanego ruchu jako podstawy wybuchu rewolucji i wyjaśnienie relacji między rywalizującymi o władzę podmiotami politycznymi: ruchem rewolucyjnym i słabnącym rządem. Ze zbudowanego przez Tilly'ego modelu wynika, że w centrum uwagi badacza pozostaje oprócz warunków mobilizacji także zjawisko rodzenia się zbiorowej aktywności oraz sytuacje społeczne, które sprzyjają przejawianiu się tej aktywności¹⁴.

Osobne miejsce w książce *Od mobilizacji do rewolucji* zajmuje stosunek autora do myśli teoretycznej poświęconej warunkom mobilizacji i wybuchu rewolucji. Koncepcja Tilly'ego powstała jako krytyczna reakcja wobec dotychczasowych modeli rewolucji. Jest ona skierowana przeciwko tradycji durkheimowskiej, a także późniejszym teoriom względnej depriwacji Theda Gurra oraz C. Johnsona teorii zgody systemowej. Model względnej depriwacji stosuje psychologiczne wyjaśnienia przyczyn zaangażowania ludzi w działalność rewolucyjną. Zgodnie z tą teorią rewolucja stanowi wybuch frustracji i niezadowolenia, wynikającego z odczuwanej powszechnie rozbieżności pomiędzy oczekiwaniami a realnymi szansami życiowymi¹⁵. Natomiast koncepcja Johnsona, oparta na teorii systemu Parsonsa, podkreśla pojawienie się dysfunkcji w systemie społecznym, które owocują nierównowagą społeczną. Jej wskaźnikiem jest wzrost liczby samobójstw, przestępczości, radykalizacja postaw i inne czynniki znane z durkheimowskiej analizy anomii¹⁶. Tilly krytykuje je za pomijanie roli organizacji i strukturalnych uwarunkowań mobilizacji.

F. O. Ramirez, *Comparative Social Movements*, „International Journal of Comparative Sociology”, vol. XXII (1981), nr 1–2, s. 8–12; J. Goldstone, *Revolution and Rebellion in the Early Modern World*, Berkeley 1991.

¹³ C. Tilly, *Rewolucja i rebelia* [w:] *Władza i społeczeństwo*, red. J. Szczupaczyński, Warszawa 1995, s. 235–236.

¹⁴ Por. rys. 8.1. z: C. Tilly, *From Mobilization to Revolution*, s. 56.

¹⁵ Por. T. Gun, *Why Men rebel?*, New York 1975.

¹⁶ B. Misztal, *Koncepcje rewolucji*, s. 52–57 i 59.

Wśród tradycji badawczych przywołanych w pracy *From Mobilization to Revolution* pojawia się także ujęcie marksowskie. Autor zwraca uwagę na akcentowaną w pismach Marksa kwestię solidarności aktorów społecznych i zbiorową racjonalność działań politycznych. Interesujące, że w tradycji marksowskiej elementem ważniejszym od solidarności, organizacji i interesów grup kontestujących jest dla Tilly'ego analiza działań zbiorowych jako działań racjonalnych. Najczęściej nawiązuje do historycznych prac Marksa, a zwłaszcza do analizy rewolucji 1848 roku we Francji¹⁷. Odmiennie jednak od tej tradycji daje pierwszeństwo procesowi politycznemu nad położeniem ekonomicznym i interesami klasowymi. Widać tutaj zainteresowanie myślą Maxa Webera. Słabsze zaakcentowanie roli interesów stron zaangażowanych w konflikcie oraz towarzyszących mu represji i przemocy wskazuje na mniejsze niż we wcześniejszych pracach zainteresowanie marksowską linią argumentacji¹⁸. Tilly odrzuca klasowy model społeczeństwa. Rewolucja interesuje go wyłącznie jako zjawisko polityczne.

Autor *Od mobilizacji do rewolucji* stwierdza, że jego koncepcja odzwierciedla zarówno wpływy teorii Marksa, jak i elementy myśli Maxa Webera oraz Johna Stuarta Milla¹⁹. Z tej ostatniej tradycji Tilly rozwija wątek działań zbiorowych jako wypadkowej racjonalnych wyborów i decyzji rywalizujących grup. Nawiązuje do dokonań teorii gier, analiz preferencji wyborczych czy mikroekonomii²⁰. Interpretacja Tilly'ego kieruje się ku ujęciu mobilizacji jako rodzaju interakcji strategicznej. Rozwija ujęcie znane jako teoria mobilizacji zasobów. Wzbogaca dokonania jednego z twórców tej perspektywy – Anthony Oberschalla, chociaż traktuje jego model jako mało przydatny do badania przeszłości i stąd widzi konieczność przekształcenia i rozbudowania tego schematu²¹.

Teoria mobilizacji zasobów zwraca uwagę na konieczność istnienia elementarnego choćby poziomu zorganizowania wspólnych działań ludzi. Odrzuca się badanie genezy ruchów społecznych jako reakcji na strukturalne nierówności wewnątrz społeczeństw, gdyż tego rodzaju czynniki mają charakter powszechny i nie specyfikują społeczeństw, w których konflikty przechodzą w fazę ujawnioną i dążą do rewolucji lub innych form otwartego starcia. Bardziej interesujące wydają się kwestie warunków zmobilizowania niezbędnych zasobów i istnienia

---

¹⁷ Np. K. Marx, *The Civil Wars in France*, New York 1935; tenże, *The Class Struggles in France, 1848–1850* oraz *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte* [w:] K. Marx, F. Engels, *Selected Works*, Moscow 1958; zob. C. Tilly: *From Mobilization to Revolution*, s. 12–14.

¹⁸ L. Hunt, *Charles Tilly's Collective Action* [w:] T. Skocpol [red.], *Vision and Method in Historical Sociology*, New York 1984, s. 265–266.

¹⁹ C. Tilly, *From Mobilization to Revolution*, s. 48.

²⁰ Tamże, s. 25–35. Por. M. Taylor, *The Theory of Collective Choice* [w:] F. I. Greenstein, N. Polsby [red.] *Handbook of Political Science*, t. 3, Reading 1975; M. Olson, *The Logic of Collective Action*, Cambridge 1965.

²¹ C. Tilly, *From Mobilization to Revolution*, s. 81–84, por. A. Oberschall, *Social Conflict and Social Movements*, Englewood Cliffs 1973.

uprzedniego stopnia zorganizowania grup kontestujących. Należy więc badać więzi łączące grupy wewnątrz i z innymi grupami. Zdaniem Tilly'ego, aby rozszerzyć ten model na historyczne formy zbiorowych protestów, trzeba przyjąć szerokie rozumienie zasobów, a przede wszystkim nie wiązać go z żadną konkretną formą organizacyjną działań kolektywnych czy określonym rodzajem interesów grupowych²². Dzięki temu będzie można badać zarówno współczesne strajki i demonstracje, jak i osiemnastowieczne rebelie czy buntury głodowe. Otwartość modelu na głęboką perspektywę czasową stanowi w oczach autora jego podstawowy walor.

Problem stworzenia dobrego modelu teoretycznego do opisu ruchów społecznych i rewolucji zajmuje Tilly'ego nieprzerwanie od długiego czasu. W siedem lat po napisaniu *From Mobilization to Revolution* powstał tekst w całości zajmujący się tą kwestią. Artykuł zatytułowany *Models and Realities of Popular Collective Action* podnosi zagadnienie ujmowania w modelach mobilizacyjnych przejścia z poziomu indywidualnego na poziom zachowań kolektywnych²³. Przyjmuje założenie, że każde działanie zbiorowe należy rozpatrywać jako specyficzną wypadkową indywidualnych decyzji aktorów. Właściwą metaforą ruchu społecznego jest kampania polityczna, a nie partia polityczna czy związek zawodowy. To strategiczne interakcje aktorów tworzą tożsamość ruchu. Dotychczas błędnie ujmowano zagadnienia ruchu społecznego, gdyż traktowano zbiorowość jako jednolitą grupę złączoną wspólnym celem. „Model jednego aktora” przedstawiał działanie zbiorowe jako bezpośredni wyraz wspólnego interesu jednolitej zbiorowości. Tilly proponuje przyjęcie modelu wielu aktorów uwikłanych w tworzenie ruchu społecznego, także postronnych jak policja, mass media czy przypadkowi obserwatorzy²⁴. Możliwość dynamicznego ujmowania tych interakcji znajduje on w rozwiniętych modelach działania racjonalnego, jak np. we współczesnych teoriach gier²⁵. Autor wskazuje na konieczność zajęcia się tą problematyką, podając historyczne przykłady działań zbiorowych. Proponuje budowanie modeli interakcji strategicznych w ramach repertuarów działań charakterystycznych dla różnych epok.

Model racjonalnie działających aktorów społecznych został w kolejnych studiach rozwinięty nie tylko w kierunku analizy interakcji, ale przede wszystkim po to aby rozbudować wyjaśnienie motywów działań ludzi. W pracy *Popular Contention in Great Britain* Tilly nie poprzestaje na stwierdzeniu racjonalności działań, lecz poszukuje ich kontekstowych uwarunkowań. Zwykle wiążą się one

²² Tamże, s. 82–84.

²³ C. Tilly, *Models and Realities of Popular Collective Action*, „Social Research” vol. 52 (1985), nr 4, s. 717–747.

²⁴ Tenże, *From Mobilization to Revolution*, s. 731 oraz P. Kuczyński, M. Frybes [red.], *W poszukiwaniu ruchu społecznego. Wokół socjologii Alaina Touraine'a*, Warszawa 1994, s. 13.

²⁵ Tilly odwołuje się tutaj do rozważań Johna Elstera *Marxism, Functionalism, and Game Theory*, „Theory and Society”, vol. 11 (1982), s. 453–540; patrz także: J. Elster, *Rational Choice*, Oxford 1986.

z uwzględnieniem mechanizmów zbiorowej świadomości, wspólnego doświadczenia, wzorów kulturowych i podzielanych przekonań²⁶.

Analiza warunków mobilizacji i rewolucji wynika u Tilly'ego z zainteresowania nie tylko ruchami społecznymi, ale i kwestiami bardziej szczegółowymi jak ewolucja form protestów zbiorowych w historii. Także w pracy *From Mobilization to Revolution* dużo uwagi zajmują tezy o zmieniających się postaciach kontestacji i szerzej – kolektywnej aktywności. Model repertuaru rywalizacyjnego, reaktywnego i proaktywnego, znany z *The Rebellious Century*, zostaje tutaj wytłumaczony współdziałaniem dwóch procesów: rozszerzania i umacniania struktur rynkowych i organizacji państwa narodowego. Odejście od tego prostego schematu rozwojowego widać w późniejszych pracach – zarówno *The Contentious French*, jak i *Popular Contention in Great Britain*. Autor zastępuje go rozróżnieniem na dwie postaci: lokalną i narodową.

Z czasem refleksje o rewolucji i warunkach mobilizacji przekształciły się w badanie szeroko rozumianej przemocy zbiorowej. Interesuje ona autora jako dobry wskaźnik przemian w aktywności kolektywnej. W ten sposób Tilly powrócił do swojego pierwszego problemu, wystarczająco ogólnego, by mogły się w nim zawrzeć kwestie rewolucji, mobilizacji i ruchów społecznych. Autor *From Mobilization...* twierdzi, że historia zachowań kolektywnych stanowi osobne, sobie właściwe pole badawcze, odmienne od historii politycznej, społecznej czy gospodarczej²⁷. Celem tej pracy było skonstruowanie ogólnego modelu, który uwzględniałby procesy rozwoju gospodarki kapitalistycznej, państw narodowych, industrializacji i innych dużych zmian strukturalnych. Zakres tych wyjaśnień został ograniczony do warunków nowoczesnego, zurbanizowanego i uprzemysłowionego świata²⁸.

Budując wyjaśnienia, autor rozpoczyna od zarysowania schematycznego modelu w postaci skwantyfikowanej i pozbawionej wymiaru czasowego. Dalszym krokiem jest wzbogacenie tej konstrukcji o zagadnienia historyczne i wyposażenie jej w czynniki zmiany. W rezultacie ta najbardziej teoretyczna ze wszystkich prac Tilly'ego jest przepełniona przykładami z dziejów Francji, Anglii czy Stanów Zjednoczonych. Analizie poddaje się przede wszystkim zjawiska dotyczące procesów politycznych, makrospołecznych czy ekonomicznych. Model zawarty w tej książce nie uwzględnia bezpośredniego wpływu przekonań, poglądów, motywacji aktorów społecznych, chociaż zakłada ich pośredni wpływ na zbiorowe zachowania ludzi.

Tak szeroka koncepcja jest krytykowana za braki w operacjonalizacji głównych pojęć, takich jak władza i walka polityczna. Zwraca się również uwagę na niedostateczny sposób operacjonalizacji kategorii „siła organizacyjna grupy”. Z te-

²⁶ C. Tilly, *Popular Contention in Great Britain*, rozdz. 1 i 8.

²⁷ Tenże, *From Mobilization to Revolution*, s. 232.

²⁸ Tamże, s. 49.

go względu końcowy model, wiążący procesy urbanizacji, uprzemysłowienia, organizacji i mobilizacji ludzi wydaje się słabo związany z materiałem empirycznym²⁹. *From Mobilization...* jest ze wszystkich prac Tilly'ego najbardziej oddalona od historycznego konkretnego.

Drugi ogólny model zmiany społecznej, na jaki można natknąć się w pracach Charlesa Tilly'ego, dotyczy zagadnienia genezy i rozwoju różnych form państwa. Zagadka przetrwania i współczesnej dominacji jednej tylko postaci spośród ogromnej różnorodności typów organizacji państwowych w Europie zajmuje Tilly'ego od dawna. Tym problemem zajął się już w 1975 roku w pracy *The Formation of National States in Western Europe*, by w 1990 do niego powrócić na kartach *Coercion, Capital and European States*³⁰.

Pierwsza próba wyjaśnienia odwoływała się do siedemnasto- i osiemnastowiecznych doświadczeń europejskich. W pracy *The Formation of National States* autor zauważa, że był to okres, w którym kierunek rozwoju form państwowych nie został jeszcze określony³¹. Ograniczenie rozważań do Europy wynika z kilku powodów. Po pierwsze, większość dotychczasowych ustaleń i teorii oparto na badaniu tego regionu. Doświadczenie europejskie jest stare, dobrze udokumentowane i, co najważniejsze, odegrało kluczową rolę w kształtowaniu systemu państwowego reszty świata. To, co wydarzyło się w pewnym momencie historycznym w Europie, określiło drogi rozwoju dla całego świata. Dlatego każda hipoteza, która ma stosować się do ogólnego opisu współczesnych procesów społecznych, musi zostać zweryfikowana na materiałach z dziejów „starego kontynentu”.

Tilly wyjaśnia współczesną dominację formy państwa narodowego przez odwołanie się do dwóch wzajemnie powiązanych czynników zmiany: ekspansji gospodarki kapitalistycznej i rozszerzania się zakresu i skali władzy państwowej. Model szczegółowy akcentuje rolę wojen i rywalizacji o władzę. Łańcuch przyczynowy wywiedziony z historii dużych państw europejskich rozpoczyna się od wskazania na zmiany w organizacji nowożytnych sił zbrojnych, zwłaszcza lądowych. Wraz z upowszechnianiem się nowych technologii i sposobów prowadzenia wojen stawały się coraz kosztowniejsze i wymagały coraz bardziej złożonej organizacji i zaplecza. Stało się to przyczyną wzmożonych wysiłków państwa, które z czasem zaczęło sprawować monopolistyczną kontrolę nad środkami przymusu. Wysiłki te kierowały się głównie ku wydobyciu od podległej ludności jak największych środków finansowych. Było to możliwe dzięki rozwojowi scentralizowanej i zbiurokratyzowanej administracji oraz poszerzeniu sfery kontrolowanej przez państwo. Rodziło to opór ludności. Ten z kolei powodował wzrost represyj-

²⁹ B. Misztal, *Koncepcje rewolucji*, s. 61–62. Por. E. Zimmerman, *Macro-Comparative Research on Political Protest* [w:] T. Gurr [red.], *Handbook of Political Conflict*, New York 1980.

³⁰ C. Tilly, *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton 1975.

³¹ Tamże, s. 5.

ności państwa³². Wszystko to działo się w świecie rozwijającej się gospodarki rynkowej i kapitalistycznych stosunków produkcji. Tak powstawały państwa narodowe.

Ujęcie to włącza czynnik ekonomiczny, czyli rozwój gospodarki kapitalistycznej jako niezbędny element sekwencji. W tradycji badań nad procesami tworzenia się państw oddzielano zmiany polityczne od przekształceń gospodarczych i społecznych. Tilly natomiast stara się pokazać współdziałanie obu tych czynników.

Wyjaśnienia zawarte w książce *The Formation of National States in Western Europe* skupiały się przede wszystkim na przekształceniach w wieku XVII i XVIII. Sam autor uznał konkluzje za tymczasowe i oparte tylko na wybranych przykładach dużych państw europejskich, jak Francja i Anglia³³. Model ten został po wielu latach rozwinięty i dopracowany w książce *Coercion, Capital and European States*. Jego zasadnicze elementy nie uległy jednak zmianie.

Celem tej pracy było zrozumienie współczesnych zjawisk politycznych przez analizę głównych kierunków przekształceń organizacji państwowej. Autor jest przekonany o odmienności historycznej drogi rozwoju państw europejskich od przeobrażeń mających miejsce obecnie w tzw. krajach rozwijających się. Jednak socjohistoryczna analiza formowania się systemu państw europejskich jest niezbędna do zrozumienia współczesnych uwarunkowań tego procesu. Ma ona bowiem odkryć mechanizmy odpowiedzialne za różne drogi rozwojowe oraz wskazać ogólne czynniki, od których zależą formy organizacji państwowych. Autor poszukuje więc uniwersalnego modelu rozwoju form państwowych³⁴.

Głównym problemem badawczym jest wyjaśnienie przejścia od heterogenicznej i rozproszonej struktury politycznej średniowiecznej Europy do homogenicznej sieci współczesnych państw. Odnalezienie cech wyróżniających współczesne państwa dokonuje się przez opisanie historycznych uwarunkowań i specyficznej, niepowtarzalnej sekwencji przemian politycznych, ekonomicznych i społecznych.

Rozbudowując swój model, Tilly wyróżnił cztery czynniki odpowiedzialne za proces formowania się organizacji państwowych: rozwój scentralizowanego aparatu przymusu, skoncentrowanego kapitału i zasobów ekonomicznych, przygotowania do wojny oraz pozycję w układzie międzynarodowym. Szczególnie interesujące wydają się dwa pierwsze elementy. Wiąże je ze schematem dwóch przeplatających się, ale odrębnych sieci miejskich i państwowych³⁵. Tilly rozpatruje przestrzeń tysiąca lat historii Europy. Z tej perspektywy wyjaśnienie powsta-

---

³² Tamże, s. 73.

³³ Tamże, s. 46–48.

³⁴ C. Tilly, *Coercion, Capital and European States*, rozdz. 1.

³⁵ Tamże, s. 16–20.

nia głównych wariantów dróg rozwoju państw nie może się obejść bez uwzględnienia roli miast. Unikalność dziejów Europy zasadza się na równoczesnym powstaniu niewielkich państw. Z biegiem czasu postępująca urbanizacja i redukcja liczby państw wpłynęły na przekształcenia aparatu i funkcji państwa. Stało się to poprzez zmianę technik kontroli, strategii fiskalnych i charakteru życia politycznego. W tym modelu u podstaw organizacji państwowej leży zdolność militarna. Charles Tilly podobnie jak w *The Formation of National States* twierdzi, że to wojna stanowiła w dziejach Europy główny czynnik determinujący tworzenie i rozbudowę aparatów państwowych. Koszty zdobywania środków na prowadzenie wojen, sposób funkcjonowania państwa i wreszcie jego pozycja w systemie międzynarodowym zależały natomiast od cech regionu. Najważniejszym elementem była sieć miejska. Tilly wiąże struktury miejskie z mechanizmami koncentracji kapitału. Organizacje państwowe były natomiast związane z sieciami dominacji i przymusu. W zależności od stopnia rozwoju jednej z dwóch typów sieci autor wyróżnia w Europie trzy regiony, w których rozwój form państwowych przybrał odmienne kierunki³⁶.

Region o przewadze skoncentrowanego kapitału (*capital-intensive*) charakteryzował się wysokim stopniem urbanizacji i skomercjalizowaną gospodarką. Sprzyjał powstaniu państw–miast, np. wolnych republik miejskich jak Genua, Wenecja, a później miasta flamandzkie. Ich organizacja została określona przez funkcje handlowe i produkcyjne, a dominujący wpływ na ich kształt wywarły klasy miejskie. Aparat administracyjny państwa nie oddzielił się od struktur miejskich, a jego cele wyrażały interesy patrycjatu. W ten sposób powstały „systemy rozczłonkowanej suwerenności”³⁷.

Drugi typ regionu opisany w *Coercion, Capital and European States* stanowi część Europy o przewadze przymusu w życiu ekonomicznym i politycznym (*coercion-intensive*). Dotyczy to terenów słabo zurbanizowanych. Dominowało w nich tradycyjne rolnictwo oparte na majątkach ludyfundialnych i poddaństwie chłopów. Umocnienie pozycji państwa i ściąganie środków do jego funkcjonowania odbywało się dzięki uprzywilejowanej pozycji panów ziemskich i utrwaleniu stosunków społecznych opartych na przymusie i dominacji. Typową formą były imperia absolutne Rosji i Turcji oraz – do pewnego czasu – Prus. Tilly zalicza tu również Rzeczpospolitą Obojga Narodów. Ich cechą charakterystyczną była duża rozległość terytorialna³⁸.

Reszta Europy należy do trzeciej, pośredniej kategorii (*capitalized-coercion*). Łączą się tam cechy dwóch pozostałych, tzn. wysoki poziom urbanizacji i koncentracji kapitału oraz duże znaczenie tradycyjnej arystokracji ziemskiej. Ta „trzecia droga” polegała na konieczności nawiązywania współpracy między grupami kon-

³⁶ Tamże, s. 54–66; 137–160.

³⁷ Tamże, s. 21 oraz 47–54.

³⁸ Tamże, s. 137–143.

trolującymi kapitał a dysponującymi przemocą. Region ten pierwotnie obejmował Wyspy Brytyjskie. Najważniejszym skutkiem politycznym było powstanie organów reprezentacyjnych obu głównych grup społecznych: bogatych kupców i panów ziemskich. Ich wpływ na kształt i funkcje państwa ciągle rósł. W ten sposób powstał typ państwa narodowego. Takie organizmy umożliwiły stworzenie masowych armii i rozwój nowoczesnych, kosztownych sposobów prowadzenia wojen. Dzięki temu dokonało się rozprzestrzenienie tej postaci państwa w nowożytnym świecie. Odpowiadały one także lepiej przekształceniom modernizacyjnym, które w różnym tempie objęły całą Europę, a dziś rozszerzyły się na cały świat³⁹.

Te trzy typy organizacji przez pewien czas współistniały i trudno mówić, zdaniem Tilly'ego, o jednokierunkowym procesie dążącym do dominacji jednej formy. Pomimo że model opiera się na perspektywie modernizacyjnej, to autor unika traktowania państwa narodowego jako postaci wyższej, bardziej rozwiniętej i stanowiącej konieczny, końcowy produkt procesu formowania się organizacji państwowej. Był to raczej uboczny rezultat działań takich jak zdobywanie środków do sprawowania władzy i prowadzenia wojen czy konieczność układania się władzy ze społeczeństwem. To lepsze przystosowanie państwa narodowego do wymagań nowożytności zadecydowało o jego przewadze i upowszechnieniu⁴⁰.

Schemat trzech typów organizacji państwowej został w książce *Coercion, Capital and European States* powiązany z typologią trzech form repertuarów działań zbiorowych, znaną z wcześniejszych prac Tilly'ego. Zachowania rywalizacyjne, reaktywne i proaktywne wynikają z chronologicznie uporządkowanych okresów rozwoju państwa: od epoki patrymonializmu, przez okres przejściowy, aż do nowożytnego państwa narodowego. Ten ostatni typ przybrał współcześnie postać wysoko wyspecjalizowanej instytucji, która łączy wiele różnorodnych funkcji, także regulacyjnych, dystrybucyjnych i ochronnych. Kwintesencją tej nowoczesnej idei państwa jest *welfare state*. Kierunek tej zmiany został określony przez proces rozszerzania się prerogatyw państwa i coraz większą kontrolę obywateli. Reakcje obronne, realizowane w formach zbiorowych zachowań, zmieniały się wraz z rodzajem wymagań stawianych ludziom, aż do momentu, gdy państwo było zmuszone do podjęcia współpracy i znaczących ustępstw na rzecz swoich obywateli. W ten sposób otwarła się droga do proaktywnych form wyrażania protestów i żądań, jak np. strajki, demonstracje, petycje, wreszcie bezpośredni udział w życiu politycznym. Z tej perspektywy rewolucja francuska była wydarzeniem przełomowym zarówno w ewolucji od rządów pośrednich do bezpośrednich, jak i w powstaniu organizacji państwowej nowego typu⁴¹.

³⁹ Tamże, s. 151–160 i 181–183.

⁴⁰ Tamże, s. 158–160.

⁴¹ Tamże, s. 181–191.

Schemat wyjaśniający zarysowany w pracy *Coercion, Capital and European States* jest modelem dynamicznym i historycznym. Ponadto cechuje go geometryczna, harmonijna elegancja. Warunki wyjściowe określają końcowe rezultaty różnych dróg rozwoju. Zadaniem autora było prześledzić te trajektorie i korzystając z wiedzy historycznej, odnaleźć czynniki determinujące to zróżnicowanie. Tilly czyni zastrzeżenie, że zdarzały się w dziejach Europy przypadki zmian odwrotnych; tj. rozpadu organizacji państwowych, jak np. imperium Habsburgów czy Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Stara się unikać jednorodnego, kierunkowego modelu przekształceń. Pozostaje przy wyliczeniu głównych zmiennych, pokazuje ich rolę w badanych procesach, szkicuje rzeczywiste związki i oddziaływania między tymi czynnikami.

Ten model ma wyjaśnić nie tylko zasadnicze zróżnicowanie form państwa oraz ich dystrybucję przestrzenną i układ chronologiczny. Dominacja państwa narodowego została w nim przedstawiona jako skutek rywalizacji międzynarodowej, a nie jako wynik wewnętrznej logiki rozwoju. Decydującym okresem historycznym, określającym dalsze przekształcenia jest w schemacie Tilly'ego wczesna epoka nowożytna – przełom wieków XVIII i XIX. Faktycznie szczegółowa analiza oparta na materiale historycznym kończy się na wieku osiemnastym. Z pewnością nie pozostało to bez wpływu na konstruowany model. Podstawowy schemat wyjaśniający łączy rolę przygotowań militarnych, rozwoju ekonomicznego i formowania się organizacji państwowej. Takie połączenie działania sił geopolitycznych i czynników społeczno-ekonomicznych umożliwiło periodyzację przemian. Ujęcie zawarte w *Coercion, Capital and European States* jest podobne do teorii systemów światowych Immanuela Wallersteina, chociaż unika właściwego jej determinizmu gospodarczego. Tilly był wyraźnie zainspirowany sposobem argumentacji Barringtona Moore'a. Przede wszystkim jednak zastosował pomysł swojego przyjaciela, norweskiego politologa Steina Rokkana. Dotyczył on podziału Europy na trzy strefy: zachodnią, centralną i wschodnią. Odpowiadały one omówionej typologii regionów⁴².

Model trzech dróg rozwoju społeczeństw europejskich wyrasta z przekonania o dwóch podstawowych, specyfikujących cechach piętnastowiecznej Europy: istnienia załączków kapitalizmu równocześnie z rozczłonkowaniem politycznym, czyli brakiem jednego, scalającego imperium. Jednoczesne zaistnienie tych warunków umożliwiło powstanie regionów intensywnego gromadzenia kapitału, ale także obszarów *capitalized coercion*, będących kolebką współczesnej formy państw narodowych. Do tego wyjaśnienia fenomenu rozwoju Zachodu odwołują się tacy badacze, jak np. Immanuel Wallerstein w swojej teorii systemów światowych oraz

---

⁴² S. Rokkan, *Dimensions of State Formation and Nation-Building: A Possible Paradigm for Research on Variations within Europe* [w:] C. Tilly [red.], *The Formation of National States in Western Europe*. Zob też S. Stuurman, *A Millenium of European State Formation*, „International Journal of Social History”, vol. 40 (1995), s. 425–441.

John Hall w pracy *Powers and Liberties*. Podobną myśl znajdujemy także u Maxa Webera w jego analizach rozwoju Europy oraz Chin i Indii⁴³.

Bliskie trzymanie się realiów historycznych umożliwiło Charlesowi Tilly'emu rozwinięcie tej koncepcji i zbudowanie złożonego, pogłębionego modelu. Uwzględnienie w nim wpływu różnicowań czasowych i geograficznych ułatwiło także rozszerzenie rozważań na współczesne kwestie polityczne. W końcowej części książki analizie poddano charakter i organizację współczesnej władzy państwowej w krajach Trzeciego Świata. Zachowując całą odmienną tamtejszych przekształceń politycznych, Tilly wskazuje na grę tych samych czynników w zmieniających konfiguracjach historycznych⁴⁴.

Przedstawione ujęcie jest bliskie perspektywie modernizacyjnej. Została ona jednak znacznie rozwinięta dzięki oparciu na rzeczywistych wydarzeniach w ich historycznej złożoności i niepowtarzalności.

Charlesa Tilly'ego interesuje w procesie formowania państw warstwa polityczna. Poszukuje wyjaśnień opisujących przyczyny zewnętrzne wobec aktorów. Sekwencja zawiera także założenie o racjonalnych decyzjach podejmowanych przez działających ludzi – zarówno sprawujących władzę, jak i „zwykłych ludzi” zmuszonych bronić swojego *status quo* w zmieniających się realiach.

Model ten pokazuje formowanie się organizacji państwowych jako proces negocjacji. Ów czynnik – twórczy, podmiotowy i dynamiczny – powoduje, że omawiany proces ma charakter historycznie przypadkowy, tj. trudny do zaplanowania i będący wypadkową specyficznych, lokalnych warunków. Takie spojrzenie łączy poziom procesów makrostrukturalnych z analizą podejmowania indywidualnych decyzji przez aktorów społecznych.

Model racjonalnie działających ludzi został oparty na dwóch czynnikach: rozwoju ekonomicznym i przekształceniach militarnych. Tilly pomija w nim na przykład prawny i polityczno-ideologiczny wymiar formowania się państwa. Nieuwzględnienie sfery kultury odbija się na wyjaśnieniach. Geneza instytucji reprezentacyjnych została wyjaśniona wyłącznie przez konieczność układania się władzy z poddanymi w wyniku rosnących żądań podatkowych i wprowadzenia armii poborowych. To modelowe uproszczenie zostało poddane krytyce przez historyka, zwracającego uwagę na inne korzenie porządku demokratycznego⁴⁵. Rola ideologii, kultury politycznej epoki, kwestii religijnych pozostała poza zakresem modelu Tilly'ego. Wreszcie średniowieczna geneza niektórych instytucji i mechanizmów parlamentarnych uległa pominięciu w wyjaśnieniach skoncentrowanych na wieku osiemnastym i dziewiętnastym. Zawarty w pracy *Coercion, Capital and*

⁴³ Por. I. Wallerstein, *The Modern World System*, t. 1–3, New York 1989; J. A. Hall, *Powers and Liberties: The Causes and Consequences of the Rise of the West*, Oxford 1985.

⁴⁴ C. Tilly, *Coercion, Capital and European States*, s. 182–183.

⁴⁵ S. Stuurman, *A Millenium of European State Formation*, s. 425–441.

European States obraz człowieka Siep Stuurman określił jako *homo economico-militaris Tilliensis*⁴⁶. Uwagi klasycznego historyka dobrze pokazują różnice celów badawczych i sposobów podejścia do badanego zagadnienia w przypadku socjologii historycznej. Jest charakterystyczne, że krytyka dotyczyła uproszczeń i braku pełnej historycznej genezy omawianych zjawisk. Specyfika pracy historyka zajętego rekonstrukcją przeszłości ze wszystkimi detalami i bogactwem uwarunkowań została skonfrontowana z próbą ujęcia modelowego, świadomie redukującego opis do kilku wybranych zmiennych. Obie strony tej dyskusji zdają się mieć dobre argumenty i trudno pogodzić racje, wynikające przecież z różnych założeń i celów badawczych.

W omawianej książce autor skupił się na mechanizmach władzy, mało miejsca poświęcając procesom kształtowania społeczeństwa obywatelskiego. Wynika to zapewne ze skupienia uwagi na osiemnastowiecznych procesach przemian monarchii absolutnych. Wiek dziewiętnasty, a z nim powstanie masowej, nowoczesnej polityki potraktował bardziej pobieżnie. W rezultacie powstał model ukazujący formowanie się państw europejskich we wczesnym etapie epoki nowożytnej i biorący pod uwagę przede wszystkim czynniki charakterystyczne dla tej fazy rozwoju politycznego Europy.

Podobny sposób ujęcia można zauważyć w innej książce Charlesa Tilly'ego pt. *European Revolutions*. Powstała ona w 1993 roku. Różnica dwunastu lat między tą pracą a poprzednią, poświęconą zagadnieniom rewolucji, jest wyraźna. Pytanie stawiane przez autora uległo zmianie pod względem ogólnych, ahistorycznych problemów z *From Mobilization to Revolution*. Teraz skupia się on na opisanie i wyjaśnieniu zmian w sposobach wyrażania przez ludzi protestu w ciągu ostatnich pięciuset lat historii Europy. Autor stara się opisać doświadczenie historyczne tej części świata. Wszystkie wyjaśnienia mają charakter wyraźnie ograniczonych generalizacji historycznych. Tilly zwraca uwagę na takie zjawiska, jak: podziały polityczne i stosunki dominacji i podległości, tworzenie się centrów gospodarczych, ekspansja handlowa i kolonialna, rozwój przemysłu, urbanizacja i proletaryzacja. W tych wyjaśnieniach często powtarza lub rozwija pomysły z prac wcześniejszych, szczególnie z *Coercion, Capital and European States*. Podobieństwa polegają nie tylko na wskazaniu tych samych procesów, lecz także na ciągłym podkreślaniu roli zróżnicowań regionalnych i dynamicznego charakteru badanych zjawisk.

Każda epoka, jako odmienny splot warunków politycznych, ekonomicznych i kulturowych, tworzy własny typ rewolucji, jej aktorów i rezultatów. Zdaniem autora *European Revolutions*, owe warunki zmieniają się także w zależności od regionu. Cechy tych regionów są wyznaczone przez wzajemny układ czynników przymusu i kapitału. Zależą od zmieniającej się pozycji gospodarczej i geopolitycznej

---

⁴⁶ Tamże, s. 435–441.

tycznej państwa. W konkretnych analizach, np. sytuacji rewolucyjnych w dziejach półwyspu iberyjskiego czy bałkańskiego, Tilly szeroko opisuje specyficzne cechy regionu⁴⁷. Do istotnych elementów kształtujących historię różnych części Europy zalicza także czynniki kulturowe, związane na przykład z konfliktami religijnymi czy homogenicznością kulturową społeczeństwa. Najwięcej miejsca poświęca jednak przemianom wewnętrznej organizacji państwa oraz sytuacji międzynarodowej, zwłaszcza roli wojen.

Autor *European Revolutions* przedstawia dynamiczny schemat typów sytuacji rewolucyjnych: od walk dynastycznych, przez rebelie wspólnot miejskich i wiejskich, aż po dziewiętnastowieczne rewolucje narodowe i społeczne. Wyjaśnienia sięgają współczesności. Tilly pokusił się nawet o analizę przemian w Europie Środkowej z lat 1989–1992, określając je jako szczególny typ rewolucji, jeszcze nie zakończonej. Autor jak zwykle poszukuje jej przyczyn w uwarunkowaniach historycznych⁴⁸.

Większa część wyjaśnień przedstawionych w tej książce pojawiła się już wcześniej w innych pracach Charlesa Tilly'ego. Obszernie korzysta z modelu mobilizacji znanego z *From Mobilization to Revolution* oraz z wyjaśnień dotyczących powstania sieci państw narodowych z *Coercion, Capital and European States*. *European Revolutions* podejmuje wszystkie dotąd interesujące badacza problemy i łączy wszystkie wątki obecne w jego analizach socjohistorycznych. Będąc szerokim, przystępnym omówieniem historii rewolucji europejskich, ujmuje to zjawisko jako element takich ogólnych procesów, jak formowanie się państw czy rozwój gospodarki kapitalistycznej. Z konieczności stanowi analizę dość ogólną, redukującą wyjaśnienia do oddziaływania kilku czynników. Ten model odwołuje się do założeń teorii działania racjonalnego. Przytaczane liczne przykłady historyczne skłaniają jednak autora do uwzględniania oprócz czynników strukturalnych także roli wymiaru kulturowego.

W ostatnich poszukiwaniach badawczych Tilly zaczyna świadomie wprowadzać nieco odmienną problematykę, a przede wszystkim nowe ujęcie. Uwagę poświęca kwestiom konfliktów etnicznych w byłym Związku Radzieckim oraz zagadnieniom tożsamości społecznej i obywatelstwa⁴⁹. Zajął się także specyfiką owych ruchów społecznych, w tym także fenomenu polskiej „Solidarności”⁵⁰. Dostrzega konieczność zmian w badaniu procesów politycznych. Dokonują się one wraz z pojawieniem się nowych zjawisk społecznych, takich jak procesy glo-

⁴⁷ C. Tilly, *European Revolutions*, s. 52–100.

⁴⁸ Tamże, s. 233–242.

⁴⁹ C. Tilly, *Ethnic Conflict in the Soviet Union*; tenże, *Citizenship, Identity and Social History*, s. 1–17 oraz *The Emergence of Citizenship in France and Elsewhere*, s. 223–236.

⁵⁰ Tenże, *Social Movements, Old and New*, „Research in social Movements, Conflicts and Change”, t. 10 (1988), s. 1–18.

balizacyjne, upadek bloku komunistycznego w Europie i odradzanie się konfliktów etnicznych. Równolegle zachodzą istotne przekształcenia w naukach społecznych. Pojawiają się nowe pomysły i ujęcia starych pytań socjologicznych. Jednym z nich jest perspektywa postmodernizmu w naukach humanistycznych.

Pod szyldem postmodernizmu zawierają się różnorodne postulaty. Niektóre z nich, jak np. niewiara w możliwość pewnego, sprawdzalnego poznania w naukach społecznych, są dla Tilly'ego nie do przyjęcia. Jednak podważenie tezy o istnieniu systematycznej, jednorodnej i kumulatywnej zmiany społecznej czy też akcentowanie indywidualnej świadomości, zapośredniczonej przez język, będącej podstawowym wymiarem rzeczywistości, stanowią dla niego atrakcyjne propozycje. Widać to w ostatnich badaniach, w których Tilly zaczyna akcentować oprócz strukturalnej, także subiektywną, świadomościową warstwę życia społecznego⁵¹. Podobne wątki podnosi najnowsze studium badawcze *Popular Contention in Great Britain*. Pomimo pozostawania na gruncie tradycyjnie rozumianej, scjentyistycznej socjologii, opartej na metodach ilościowych, Tilly włącza do analizy czynniki kulturowe. Podnosi kontekstowy, zależny od wcześniejszych doświadczeń i dynamicznych interakcji charakter relacji społecznych.

Badania tożsamości społecznej i analiza tworzenia się pojęcia obywatelstwa zostały przez Tilly'ego podjęte z uwzględnieniem tej nowej perspektywy. Nadal interesują go aktualne zagadnienia polityczne, ale coraz mniej obecne w tych rozważaniach są makroprocesy ekonomiczne, przekształcenia militarne czy ewolucja form organizacyjnych. Proponuje ujęcie kulturowe, historyczne i akcentujące przypadkowość (*relational, cultural, historical and contingent*)⁵². Różni się ono tak znacznie od dotychczasowych założeń kierujących jego badaniami, że warto przyjrzeć im się bliżej.

Tożsamość społeczna tworzy się w relacji między jednostkami a grupami i błędem jest poszukiwanie jej w indywidualnych deklaracjach. Konstruowanie tożsamości opiera się na wzajemnym porozumieniu, interpretacji. Ta zaś jest produktem epoki i zależy od konkretnej sytuacji. Negocjowanie tożsamości ma charakter interakcji strategicznej, której przebieg jest przypadkowy i nieprzewidywalny. Może na przykład zakończyć się klęską. W ten sposób perspektywa teorii racjonalnego działania zostaje zmieniona i rozwinięta. Tożsamość społeczna nie jest już prostą ekspresją cech jednostek, ale rezultatem kulturowo (a więc i historycznie) uwarunkowanych negocjacji i uzgodnień. Modele racjonalnie działających podmiotów komplikują się i coraz trudniej zbudować prosty schemat wyjaśniający⁵³. *Homo economico-militaris Tilliensis* powoli wzbogaca się o wymiar kulturo-

⁵¹ Tenże, *Citizenship, Identity and Social History*, s. 2; tenże, *Softcore Solipsism*, „Labor”, t. 34 (1994), s. 259–268.

⁵² Tamże, s. 4.

⁵³ C. Tilly, *Softcore Solipsism*, s. 260.

wy i świadomościowy. Mimo to czynniki strukturalne pozostają dla Tilly'ego podstawą każdego wyjaśnienia⁵⁴.

PODSUMOWANIE

Budowanie modeli wyjaśniających procesy przekształceń w świecie nowożytnym stanowi trudne przedsięwzięcie. Zgodnie ze sposobem uprawiania socjologii historycznej przez Charlesa Tilly'ego, wymaga nieustannego łączenia kompetencji i warsztatu historyka z procedurami socjologicznymi. Przede wszystkim jednak polega na oscylowaniu pomiędzy konkretem historycznym a oryginalnymi twierdzeniami. Przywiązanie do faktów i ich przypadkowości należy łączyć z socjologicznym modelowaniem makroprocesów społecznych. W rezultacie otrzymuje się wyjaśnienia o charakterze generalizacji historycznych. Przykłady z przeszłości Europy służą Tilly'emu nie tylko do bogatszego udokumentowania tez. Opierając się na nich, można budować dynamiczne modele zmian makrostrukturalnych. Jego wyraźny europocentryzm wynika z założenia, że specyficzne przemiany w tej części świata określiły kierunki przekształceń globalnych.

Konstruowanie modeli w naukach społecznych zwykle otwiera możliwości teoretycznej analizy zjawisk o dużym stopniu złożoności, dla których szerokie teorie są zbyt ogólnikowe i ramowe. Modelowanie jest w tym sensie alternatywą prostego, socjograficznego opisu lub historycznej rekonstrukcji. Model nawet pojedynczego zdarzenia odróżnia się cechą adekwatnego wyjaśniania, tj. znajdowania istotnych elementów i związków między nimi w terminach ogólnych⁵⁵. Podobne postępowanie przyjął Tilly, formułując historycznie ograniczone modele interesujących go zjawisk. Strategie, które stosował przy ich konstruowaniu, rozpoczęły jego zamysł od zarysowania schematycznego modelu, obrazującego najważniejsze zmienne i ich zależności. W przypadkach analiz najmniej uwzględniających wymiar historyczny przyjmowały one postać skwantyfikowaną i pozbawioną czynnika czasu. Kolejnym krokiem było wzbogacanie ich o zagadnienia historyczne. Innym razem, np. w pracy *Coercion, Capital and European States*, od początku model ma charakter dynamiczny i historyczny. Tilly zarysował odmienne trajektorie przemian politycznych ze względu na grę czynników różnicujących. Punktem wyjścia było pytanie o genezę współczesnych organizacji państwowych, a zadanie badawcze polegało na odtworzeniu sekwencji przemian z uwzględnieniem lokalnych wariantów.

Celem omówionych prac Charlesa Tilly'ego było zrozumienie niektórych zjawisk i procesów współczesnego świata. Zdecydował się oprzeć te wyjaśnienia na analizie dróg historycznych, które doprowadziły do obecnego stanu. W ten

⁵⁴ Zob. tenże, *The Emergence of Citizenship in France and Elsewhere*, s. 223–236 oraz *Popular Contention in Great Britain, 1758–1834*.

⁵⁵ Por. S. Nowak, *Metodologia badań społecznych*, Warszawa 1985, s. 445–446.

sposób badania socjohistoryczne znajdują swoje główne uzasadnienie i aktualną przydatność.

Kreśląc kierunki przemian makroprocesów społecznych, Tilly wskazuje często na przypadkowy charakter tych dróg. Oznacza to, że są one rezultatem wielu różnorodnych czynników, które podlegają dwóm istotnym zmiennym: momentowi historycznemu i zróżnicowaniu przestrzennemu. Twierdzi na przykład, że ewolucja form organizacji państwowych, a zwłaszcza ostateczna dominacja państwa narodowego była swoistym zbiegiem różnych okoliczności⁵⁶. Historię rozumie jako proces wyboru ograniczony przez poprzednie decyzje. Moment historyczny jest pewną możliwością, w zależności od sytuacji otwartą lub zamkniętą. Regularności dziejowych nie należy poszukiwać w powtarzających się sekwencjach, strukturach czy trendach, lecz w podobnych mechanizmach przyczynowych⁵⁷.

Rekonstruowanie tych uwarunkowań wiąże się w pracach Tilly'ego z przyjęciem perspektywy modernizacyjnej. Będąc krytycznym wobec jej wczesnych, ahistorycznych postaci, zachowuje wiele elementów teorii rozwoju. Zajmuje się badaniem zjawisk politycznych o dużej skali. Rozwój gospodarki rynkowej i ewolucja form organizacji państwowej stanowią dla niego główne procesy określające współczesne przemiany społeczne. Interesują Tilly'ego wyjaśnienia warunków mobilizacji i rewolucji oraz innych form zbiorowego protestu. Tą drogą stara się dojść do rozważań nad mechanizmami sterującymi podejmowaniem przez ludzi wspólnych działań. Rodzenie się aktywności zbiorowej zawarł w typologii repertuarów. Ma ona cechy schematu ewolucjonistycznego, którego kolejne formy są coraz bardziej złożone i odpowiadają nowej rzeczywistości tworzącego się ponadlokalnego, upodmiotawiającego się, demokratycznego społeczeństwa.

Charles Tilly zdobył sobie autorytet jako teoretyk i badacz ruchów społecznych⁵⁸. Zastosował perspektywę racjonalnie działających aktorów i rozwinął teorię mobilizacji zasobów. Każde jego badanie, a zwłaszcza analizy dotyczące podejmowania zbiorowych działań, opierają się na założeniu podstawowej roli strategicznych interakcji i racjonalnie dostosowujących się do okoliczności podmiotów. Dużą rolę w wyjaśnianiu odgrywają także uwarunkowania strukturalne, na które plastycznie i racjonalnie reagują aktorzy społeczni. To na ich poziomie zachodzą rzeczywiste zmiany i tam leży mechanizm historycznej zmienności.

Ze względu na czytelność wyjaśnienia są zwykle ograniczone do niewielkiej liczby czynników. Powstają wtedy schematy przejrzyste, o dużej sile wyrazu, akcentujące na przykład rolę rozwoju gospodarki kapitalistycznej i ewolucji form organizacyjnych państwa jako głównych wyznaczników zmiany społeczeństw nowożytnych. Ceną budowania ogólnych modeli jest redukcjonizm i konieczność

⁵⁶ C. Tilly, *Coercion, Capital and European States*, s. 225.

⁵⁷ Tenże, *European Revolutions*, s. 18.

⁵⁸ Zob. P. Kuczyński, M. Frybes [red.], *W poszukiwaniu ruchu społecznego*, s. 10–14.

upraszczania opisywanej rzeczywistości. W pełni świadome próby uniknięcia tych pułapek można dostrzec w jego ostatnich pracach. Wynikają one zapewne z wpływu nowych idei badawczych, ale należy także łączyć je z rozległą analizą materiałów źródłowych, która zwraca uwagę na różnorodność i złożoność rzeczywistych wydarzeń z przeszłości. Modele zmiany społecznej tworzone na gruncie socjologii historycznej wyróżniają się właśnie tego rodzaju wrażliwością na moment historyczny i skomplikowaną grą wielu czynników.

SUMMARY

The purpose of the paper is to present the separate character of historical sociology in constructing models of macrostructural changes and to show the virtues of such a way of constructing sociological models. This has been achieved through the analysis of the methods and modes of constructing investigations practised by one of the most typical representatives of this school, Charles Tilly.

Tilly is concerned with the investigation of large-scale political phenomena. He is interested in the question of conditions for taking collective actions and the transformations of types of state organizations in the history of Europe. His analyses tend towards constructing models of social transformations in modern European history and in the background they become a part of the search for theories of macrostructural change. Taking account of the historical dimension of social life significantly affects Tilly's adopted strategies of constructing explanatory models and the nature of these explanations. While outlining the directions of transformations of social macroprocesses, Tilly often points out the accidental character of those ways. Each of his investigations, especially the analyses regarding the taking of collective actions, is based on the assumption of the fundamental role of strategic interactions and subjects that adjust themselves rationally to circumstances. A great part in explaining is also played by structural conditions to which social actors respond flexibly and rationally. The price for constructing these general models is reductionism and the necessity to simplify the reality under investigation.